

Bagi Zoltán Péter

A bécsi zsidó közösség és Mordechai (Marx) Meisl pénzügyi szerepvállalása a tizenöt éves háborúban (1591–1606)*

Az 1591-től kirobbanással fenyegető, és 1593-tól újra fellobbanó nyílt Oszmán–Habsburg háború teljesen felkészületlenül – és tegyük hozzá, mind pénzügyi, mind belpolitikai téren kedvezőtlen időpontban – érte II. Rudolf (1552, 1576–1612) német-római császárt és magyar, valamint cseh királyt. Saját országainak és tartományainak jövedelmei ugyanis nem fedezték az Oszmán Birodalommal szemben megszervezett védelmi rendszer költségeit.

Az Oszmán Birodalom elleni harc finanszírozása

I. Ferdinánd (1503, 1526–1564), tanácsosai és a magyar rendek számára már az 1540-es években világossá vált, hogy a Magyar Királyság bevételei elégtelenek erre a célra. A Habsburg Monarchia fősege alatt megmaradt ország 16. századi éves bevételeit Szekfű Gyula mintegy 750 000 rajnai forintra becsülte, amely összegnek pedig maximum a felét költötték vagy költhették hadicélokra.¹ Ezzel szemben egy 1556-ból származó irat tanúsága szerint már ekkor az Oszmán Birodalommal szembeni harcra felfogadott katonák zsoldjára hozzávetőlegesen 950 000 rénes forintot utalványozott ki az Udvari Kamara. Két évtizeddel később, 1577-ben a magyarországi végvidékek teljes kiadására a bécsi haditanácskozás pedig már közel 2,3 millió (magyarországi végházakra 1 667 789, míg a horvát-szlavón végekre 592 584) rénes forintot számított. Ebbe a katonaságnak szánt zsold mellett beleszámították az Oszmán Birodalommal szembeni diplomáciára, a várak és palánkok építésére és karbantartására, a hadianyaggyártásra és ellátásra, az élelemellátásra, hírszerzésre, hadipostára valamint a dunai flottillára szánt összegeket is.

---

* Készült a Reformáció Emlékbizottság támogatásával (REB-16-1-KUT-0025).

¹ A 750 000 forintra tett bevételt említi SZEKFŰ (1935) 134, 137; megjegyzendő, hogy a mű korábbi kiadásában Szekfű 600 000 forintra becsülte az ország teljes bevételét (SZEKFŰ 1929, 159).

Újabb tizenöt évvel később pedig már csak a védelmi rendszerben szolgálatban tartott katonaság fenntartásának költségei mintegy kétmillió rajnai forintra rúgtak.²

Ezeknek a hatalmas összegeknek az évről évre történő előteremtése azonban már az Oszmán Birodalom támadásainak leginkább kitett osztrák örökös tartományokat és a Cseh-Morva Királyság országait is megoldhatatlan feladat elé állította, és súlyos krízishelyzetbe hozta az Udvari Kamarát. Így a végvidékekre rendelt katonák zsoldhátraléka állandóan növekedett. 1591-ben készült egy kimutatás, amely összevetette a kiadásokat és az ezek fedezésére rendelkezésre álló pénzeszközöket. Eszerint az éves költségek – nem számítva a vend és a horvát végvidéket – meghaladták az 1,3 millió rajnai forintot, míg ezzel szemben a bevételi oldalon hozzávetőleges 400 000 rajnai forint szerepelt.³ Nem meglepő tehát, hogy a császári udvar a 16. század utolsó negyedében a teljes pénzügyi összeomlás szélére került: 1564-ben adóssága 2,9 millió, 1575-ben 7 millió, míg két évvel később már 10,7 millió rénes forintra rúgott.⁴

A katasztrofális pénzügyi helyzeten a Német-római Birodalom rendjeinek az 1570-es évektől megmutatkozó egyre jelentősebb anyagi hozzájárulása sem sokat változtatott vagy javított. Az 1582. évi augsburgi birodalmi gyűlésen jóváhagyott negyven Römermonatnyi⁵ törökellenes segély utolsó fizetési időpontja 1587 őszén lejárt. Ezt követően a birodalmi fillérmester csak a régi birodalmi segélyekből maradt hátralékösszegeket tudta behajtani: 1589-ben ilyen módon valamennyivel több mint 59 000 rénes forint gyűlt össze, amelynek körülbelül tíz százaléka még az 1576. évi hozzájárulásból visszamaradt hátralék volt. Természetesen ebből a pénzből katonai hadműveletek finanszírozására gondolni sem lehetett, csupán a hitelek kamatainak fedezésére volt elégséges.

Az udvar pénzügyi helyzetét tekintve nem meglepő, hogy a Titkos Tanácsnak a birodalmi gyűlésre készült szakvéleménye 1594-ben a következőképpen ábrázolta –

---

² A hadikiadásokra vö. GEÖCZE (1894); PÁLFFY (2000) 12–13 és (2001) 183–216; SZÁNTÓ (1980) 73.

³ RAUSCHER (2003) 79.

⁴ PÁLFFY (2003) 33–34.

⁵ Ez egy matrikulaadó volt, amelyet elszámolási egysége alapján *Römermonat*nak (római hónapnak) vagy *Romzug*nak (római hadjáratnak) nevezték. Alapját az egyes birodalmi kerületek (ebbe csak a nyolc birodalmi kerületet értették bele, mivel az örökös tartományok és Burgundia külön adózott) adóarányának kiszámítása adta az 1521. évi worms-i birodalmi gyűlés matrikulája szerint. Ekkor ugyanis a birodalom rendjei – arra az esetre, ha V. Károly Rómába, a koronázására vonulna – hat hónapra 4000 lovas (fejenként 12 forint) és 20 000 gyalogos (fejenként 4 forint) eltartásához szükséges adót, Romzugot ajánlottak meg. Ennek a seregnek az egy hónapi zsoldja – *Römermonatja* – 128 000 rajnai forintra rúgott. Azonban amikor a költségeket a birodalmi rendek között szétosztották, egy *Römermonat* valójában csak 127 074 rénes forintot tett ki. Tehát az eredetileg katonaállításra szánt összegből lett a töröksegély elszámolási egysége. Értéke az idők során gyorsan csökkent. A 16. század végére már csak hozzávetőlegesen 60 000 forintot tett ki (RAUSCHER 2003, 55; LANZINNER 1993, 399). A *Romzug*ról bővebben: DOMKE (1882) 19; KOLLER (1990) 295–316 és 340–350; SCHULZE (1978) 337.

túlásoktól sem visszariadva – a magyarországi védelmi rendszer állapotát: a végházak majd mindegyike romos állapotú, hiányzik a megfelelő mennyiségű élelem és hadfelszerelés, a zsoldosok nagy része vagy éhen veszett, vagy megszökött. A szolgálatban maradtak pedig inkább emlékeztetnek ruhátlan, cipőnélküli koldusra, mint katonákra.⁶

Az uralkodó tehát saját országainak és tartományainak, valamint a Német-római Birodalom segélyeiből tudta finanszírozni az Oszmán Birodalom elleni háborúját. Utóbbi rendjei három alkalommal, 1594-ben, 1598-ban és 1603-ban a regensburgi birodalmi gyűléseken összesen 226 Römermonat támogatást hagytak jóvá. Amely – ha átlagértékben egy hónapot az udvar által remélt 64 000 rajnai forint értékkel számolunk – megközelítőleg 13,5 millió rénes forintot tett ki. Ennek az értéknek azonban csak a 88%-a – azaz hozzávetőlegesen 57 000 rénes forint per Römermonat – folyt be az 1630-as évekig, hiszen a birodalom nyugati felének töröksegélye szinte teljes mértékben kiesett a németalföldi és a francia háborúk miatt. Így a birodalom rendjei által a tizenöt éves háború három birodalmi gyűlésén megszavazott töröksegély valamivel kevesebb mint 12 millió rajnai forintot tett ki.⁷

A birodalmi gyűléseken megszavazott támogatások mellett a birodalmi kerületek is további jelentős összegeket hagytak jóvá az uralkodó számára, amelyek összege a tizenöt éves háború időszakában hozzávetőlegesen 7-8 millió rajnai forintra rúgott.⁸ Ebbe a nem csekély pénzügyi segélybe bele kell számítanunk majd 600 000 rajnai forintot is.⁹ Ezt az összeget 1592-ben és 1593-ban a birodalmi kerületek rendjei hagyták jóvá gyorssegélyként a császárnak. Az ilyen módon összegyűlt összegből – ahogy az Udvari Kamara rámutatott – csak a végvidékek fizetésére futotta. A fennmaradó 93 000 rajnai forint azonban a nyílt háború sikeres megvívásához nem volt elegendő.

A birodalmi segély lassan és hiányosan befolyó összegeiből a háború kiadásait képtelenség volt finanszírozni. 1595-ben például az előző évben a rendek által jóváhagyott támogatásból csak kevesebb mint a felével kalkulálhatott az Udvari Kamara.¹⁰ Egy Zacharias Geizkofler birodalmi fillérmester¹¹ által készített 1599. évi kivonatból pedig kiderül, hogy az öt évvel korábban megszavazott töröksegélyből a rendek még több mint 1,7 millió forinttal adósok maradtak, amely kintlévőségek

---

⁶ BAGI (2002) 5; HEISCHMANN (1925) 96; SCHULZE (1978) 88.

⁷ KOLLER (1990) 375; NIEDERKORN (1993) 56; SCHULZE (1978) 342 és 362–363.

⁸ NIEDERKORN (1993) 56; SCHULZE (1978) 361; WINKELBAUER (2003) 1:512–513.

⁹ SCHULZE (1978) 361; MÜLLER szerint a kilenc kerületből összesen 776 576 rajnai forint és 10 krajcár gyűlt össze (1901, 157).

¹⁰ MÜLLER (1938) 40.

¹¹ MÜLLER (1900) 253–304 és (1938); SIGELEN (2009).

beérkezésének lehetőségéről már 1598-ban lemondott a birodalmi fizetőmester.¹² Az udvar kölcsönök felvételére kényszerült a már megszavazott vagy a jövőbeni birodalmi töröksegély terhére, mint ahogyan ezt az 1597–1598. és az 1603. évi birodalmi gyűlés előterjesztéseiben érzékletesen hangsúlyozta is.¹³ Ezeknek az intézése az 1589. évi instrukciójában foglaltak szerint a birodalmi fizetőmesterre hárult,¹⁴ aki kihasználva jó kapcsolatait a Fugger, valamint más bécsi, prágai és dél-német bankházakkal (Henckel, Castell, Zobek), a háború folytatásához szükséges hitelekhez jutatta a császárt,¹⁵ 1594–1603 között összesen 12 millió rajnai forint értékben.¹⁶ 1598. évi birodalmi fizetőmesteri instrukciójának 9. pontja pedig egyenesen utasította, hogy amennyiben a csapatok felfogadására szánt segély nem érkezik be időben, akkor kölcsönt vegyen fel.¹⁷ A bankárok mellett az udvar módot keresett és talált egyéb hitelforrásokra is. Karl von Liechtenstein és testvérei (Maximilian és Gundaker) például 1598-ban 100 000 tallért (hozzávetőlegesen 120 000 rajnai forintot) kölcsönöztek II. Rudolfnak.¹⁸

A pénzügyi gondokkal küszködő Habsburg Monarchia tehát hitelek felvételére kényszerült. Nem is kevésre, hiszen a legújabb kutatások szerint összesen 22 millió rénes forint érkezett ilyen módon az Udvari Kamarához.¹⁹ A hitelezők között a bécsi zsidó közösség és egy prágai zsidó is feltűnt, bár előbbiek esetében ez némiképpen kötelességnek számított, mint ahogyan ezt látni fogjuk.

A bécsi zsidók mint az udvar hitelezői

A bécsi zsidókat a növekvő kiadások fedezésére az udvar először 1595-ben szólította fel hitelezésre, bár már ezt megelőzően is, mint ahogyan látni fogjuk, kisebb összegekkel

---

¹² BOG (1971) 20.

¹³ Nézzünk erre két példát: Johann Friedrich von Mörsburg 1598-ban megbízást kapott arra, hogy a birodalmi rendek által jóváhagyott *Türkenhilfe*-ből, illetve az erre fölvelt hitelből 4000 német gyalogost fogadjon fel (ÖStA KA ZSt HKR SR Best Akten 4, 575/1598; ÖStA KA ZSt HKR Prag Akten 59, 1598/18; ÖStA KA ZSt HKR HR Bücher Bd. 201, Prot. Reg. Wien (1598) fol. 197^v; ÖStA KA ZSt HKR SR Best Akten 5, 621/1599). A Karl von Mansfeld által 1595-ben felfogadott vallon lovasok és gyalogosok első havi zsoldját Geizkofler a már befolyt birodalmi segélyből, illetve az erre fölvelt hitelből adta át Michael Zeller hadifizető mesternek. Ennek összege 71 069 forintot és 6 krajcárt tett ki. A hitel összegét és a hitelező személyét is ismerjük. Geizkofler ugyanis Lazarus von Heinkeltől felvett 12 000 rénes forintot (ÖStA FHKA AHK SB GB Bd. 157, Österreichische Reihe, Hofkammerbuch (1595–1596) fol. 325^v–326^v).

¹⁴ MÜLLER (1938) 22; WINKELBAUER (2003) 1:326–327.

¹⁵ 1600. április 28-án kelt levelében például az uralkodó meghagyta a birodalmi fizetőmesternek, hogy a birodalmi segélyből felfogadott csapatok összesen 600 000 rajnai forintra rúgó költségét vagy az említett támogatásból, vagy kölcsönből teremtsse elő (II. Rudolf levele Zacharias Geizkoflernek, ÖStA KA FA AFA HR Akten 40, 1600/4/11).

¹⁶ WINKELBAUER (2003) 1:326–327; MÜLLER (1938) 40. A kölcsönt adó bankházakról ld. WINKELBAUER (2003) 1:521–522.

¹⁷ A birodalmi fizetőmester instrukciója, 1598. jún. 17. (ÖStA HHStA MEA RTA 95a, 1597–1598, fol. 556^v–557^r).

¹⁸ WINKELBAUER (2003) 1:522.

¹⁹ HÖDL–STAUDINGER (2003) 246.

(1260 forinttal) hozzájárultak a háborús költségekhez. A szóhasználat talán kicsit furcsának tűnik, ám valóban ez volt a helyzet. Az Udvari Kamara 1596. január 16-án Mátyás főherceghez küldött levelében leírta, hogy a hadi fizetőmesteri hivatalban lévő 2400 forint mellett a zsidóktól (el)várt hatezer forint befizetésből kívánják fedezni kiadásait.²⁰ Ez az összeg ugyanis Lazarus Scheichel és Sigmund Lain Hauptmannok katonaságának elbocsátásához, és így végső kifizetéséhez kellett volna. Az Udvari Kamara az uralkodónak írt január 18-i jelentésében még mindig arról számolt be, hogy ehhez sem Georg Federl, sem pedig a zsidók kölcsönére nem számíthatnak.²¹ Ugyanakkor ugyanezen központi kormány szerv 1596. január 19-i protokollumbejegyzéséből tudjuk, hogy utasították Michael Zeller magyarországi hadi fizetőmestert,²² hogy a zsidókat az általuk „felajánlott” kölcsön befizetésére ismételt és nyomatékkal figyelmeztesse.²³ Tíz nappal később már Mátyás főherceg emlékeztette a kamara tanácsosait, hogy a bécsi zsidók (mind a szefárdok, mind az askenázik) jóváhagyták a fent nevezett összeget. Ezért két kötelezvényt kellett kiállítani a kamatok végett. A protokollumbejegyzésből az is kiderül, hogy ez utóbbi mértékét a főherceg nem ismerte, ám amint megtudja, a kijelölt biztosokat azonnal tájékoztatni fogja. Emellett Zellernek is el kell juttatni, aki majd átveszi az összeget, és mindkét fél számára átadja a kötelezvényt.²⁴ Az azonban bizonyos, hogy a kívánt hatezer forintot a bécsi zsidók kölcsönadták az udvarnak.²⁵

Az udvar 1599-ben újabb összeg kölcsönzését kívánta, hiszen a háborús terhek egyre nyomasztóbbá váltak. Az 1597–1598-ban Regensburgban megtartott birodalmi gyűlésen megszavazott segély pedig csak lassan csordogált Prágába és Bécsbe, és így a hadakhoz is. Az alsó-ausztriai tartomány Vizedomját,²⁶ Wolf Fürtent és a már többször

---

²⁰ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 498, Prot. Reg. Wien (1596) fol. 11^r.

²¹ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 498, Prot. Reg. Wien (1596) fol. 12^r.

²² A mezei csapatok fizetését a tizenöt éves háború időszakában is a magyarországi hadi fizetőmesternek kellett kiutalnia a mustra alkalmával összeállított mustrajegyzék alapján az egység parancsnokának, aki utána szétszította beosztottjai között. A felső-magyarországi csapatok számára egy külön személyt alkalmaztak. Azt, hogy pontosan mit kellett csinálniuk, ez utóbbi instrukciójából tudhatjuk meg. Eszerint pontos elszámolást kellett vezetniük a hivataluknak átadott, zsoldra szánt pénzről. Ennek hiányában pedig a katonák kifizetésére használt egyéb javakról, mint például ezüstedényekről, gyapjú-, selyem-, szatén-, arrasi szövetről, brokátból vagy tafotáról. A pénznemek, illetve a különböző mértékegységek különbségeit kihasználva még nyereség „termelését” is elvárták tőlük, amivel szintén el kellett számolniuk. A fizetőmester semmit sem adhatott ki, ésszerűt sem vásárolhatott a főhadparancsnok, a mustramester és a mellé rendelt ellenőr (*Kontrollleur*) tudta nélkül. A visszaélések elkerülése végett a mustramester köteles volt ellenőrizni és javítani a jegyzékeket, valamint állandó kapcsolatot kellett fenntartania az élésmesterrel (*Proviandmeister*) (BAGI 2011, 101–104).

²³ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 494, Prot. Exp. Wien (1596) fol. 49^v és 54^v; ÖStA FHKA AHK NÖHA W 61/C/43/A fol. 199^r–200^v.

²⁴ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 494, Prot. Exp. Wien (1596) fol. 76^r.

²⁵ ÖStA FHKA AHK NÖHA W 61/C/43/A fol. 202^r.

²⁶ Ennek a tisztségnek a viselője töltötte be a tartomány pénzügyigazgatásának a vezetését.

említett Zellert 1599. október 26-án azzal bízta meg az Udvari Kamara, hogy tárgyaljanak egy újabb kölcsönről a bécsi zsidókkal.²⁷ Instrukciójukban az olvasható, hogy az uralkodó Mátyás főhercegnek feladatul szabta, hogy ötven- vagy hatvanezer forintot teremtsen elő. A kamara tanácsosai úgy találták, hogy a zsidók, akik nagy számban élnek a városban és a tartományban, jelentős kölcsönrel járulhatnak hozzá a háborús terhekhez. A két biztosnak tehát az a feladata, hogy emlékeztesse őket arra, milyen nagy áldozatokat hoztak a keresztények eddig is a háborúban, valamint arra, hogy közösségük alig ajánlott fel pénzügyi támogatást. Mindezeket figyelembe véve pedig Zellernek és Fürtennek húsz- vagy harmincezer forintnyi kölcsönt kellett volna kialkudnia.²⁸

A bécsi zsidók természetesen megpróbálták mentesíteni magukat a szemrehányások alól, illetve mentesülni kívántak a rájuk kivetendő összeg megfizetése alól is. Először is kijelentették, hogy a városban a háztartással rendelkező izraelita férfiak száma nem több, mint harmincöt fő, a többiek pedig nők, gyerekek vagy olyan személyek, akik nem rendelkeznek vagyonnal, így ők nem adhatnak semmit. Majd kifejtették, hogy pénzügyi lehetőségeik szerint már nyújtottak támogatást a háború megvívásához. Mindezeket egy rövid listán fel is tüntették. Eszerint a háború kezdete óta a következő összegeket fizették ki:

1. Mátyás főherceg kamarásának (Heinrich von Puchhaimnak) készpénzben ötszáz forintot;
2. a Schottentort védő bástya építésére készpénzben kétszázhatvan forintot;
3. Mátyás főhercegnek és főudvarmesterének, amikor Esztergom ostromára²⁹ utaztak készpénzben ötszáz forintot;
4. a már említett hatezer forintot, aminek évi kamata hatszáz forint volt;
5. végül 1597. augusztus 8-án Adolf von Schwarzenbergnek adtak kölcsön összesen kétezer forintot.

Mindez összesen 9260 forintot tett ki. Ezért kérték mentességüket a további hitelezést illetően, már csak azért is, mivel – ahogy megfogalmazták – köztudott, hogy a Cseh Királyságban és Morvaországban, ahol nagyszámú zsidó él, ott rájuk évente fejenként egy forintnál többet nem vetnek ki, és efölött nem terhelik őket. A bécsiek is azt szerették volna a maguk részére kérni, hogy csak az adót hajtsák be rajtuk a háború időtartama alatt. Azaz azt szándékoztak elérni, hogy csak az évi egy forint fejadót kelljen befizetniük. Emellett kérték Mátyás főherceget, hogy rendelkezzen róla, hogy a

---

²⁷ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 525, Prot. Reg. Wien (1599) fol. 189^v.

²⁸ ÖStA FHKA AHK NÖHA W 61/C/43/A fol. 202^r–203^v.

²⁹ Sajnos nem derül ki, hogy az 1594. vagy az 1595. évi ostromról van-e szó.

Schwarzenberg által felvett kétezer forintot a hadi fizetőmesteri hivatalban bejegyezzék és a hatezer forinthez csatolják. Az így összesen nyolcezer forintról pedig az uralkodó adjon nekik kötelezvényt, miszerint kötelezettséget vállal arra, hogy a megállapított időpontra kamatokkal együtt az összeget visszafizeti.³⁰

A zsidók érveit a két kirendelt biztos természetesen nem fogadta el, így a tárgyalások holtpontra jutottak. Ekkor Mátyás főherceg újra határozatot hozott az ügyben, amiről Zellert és Fürtent 1599. december 1-jén tájékoztatta az Udvari Kamara. Eszerint a biztosoknak húsz-, tizenöt- vagy legkevesebb tízezer forint összegyűjtését és átadását kellett követelniük a zsidóktól. Ha azonban a követelést nem teljesítik, úgy fenyegetik meg őket, hogy valamennyiüket kiűzik Bécsből.³¹

Az álláspontok azonban továbbra sem közeledtek egymáshoz. A bécsi zsidók a fent említett korábbi költségeikre hivatkozva elutasították további pénzsegély nyújtásának a lehetőségét is. Ezzel szemben pedig a két biztos – a főherceg felhatalmazásával – a kiutasításukkal való fenyegetéssel próbálta őket jobb belátásra bírni. A következő év februárjában Mátyás be is váltotta ígétét. Az 1600. február 3-i dátummal az Udvari Kancelláriához eljuttatott utasításban az szerepelt, hogy a Bécsben és az alsó-ausztriai tartományokban élő zsidóknak tizennégy napon belül el kellett hagyniuk addigi lakhelyüket. A döntés indoklásában pedig az szerepelt, hogy az izraelita közösség nem volt hajlandó megfelelő mértékben támogatni az uralkodót az Oszmán Birodalommal folytatott háborújában.³² Mindenesetre ezt az utasítást soha nem hajtották végre teljesen és maradéktalanul. Egyrészt kimutatható ugyanis, hogy sem Bécsben, sem pedig az alsó-ausztriai tartomány területén nem szakadt meg a zsidó közösségek ott-tartózkodása. Másrészt már a következő évben újra hallatták hangjukat a közösség tagjai. Az Udvari Kamara protokollumában augusztus 28-i dátummal találunk egy bejegyzést, amely szerint a Schwarzenbergnek 1597-ben kölcsön adott kétezer forintot és ennek keresztényi kamatát, a Pápa ostrománál elhunyt hadvezér hagyatékából fizessék ki.³³

Mordechai (Marx) Meisl

Mint láthattuk, a bécsi zsidó közösség nem mutatott nagy hajlandóságot arra, hogy kényszerkölcsönökkel támogassa a Habsburg Monarchia Oszmán Birodalom ellen

---

³⁰ ÖStA FHKA AHK NÖHA W 61/C/43/A fol. 204^r–205^v.

³¹ ÖStA FHKA AHK NÖHA W 61/C/43/A fol. 226^r–227^v, fol. 276^r–277^v, fol. 279^r–v; ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 525, Prot. Reg. Wien (1599) fol. 210^v.

³² ÖStA FHKA AHK NÖHA W 61/C/43/A fol. 216^r–v; ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 533, Prot. Reg. Wien (1600) fol. 17^r.

³³ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 529, Prot. Exp. Wien (1600) fol. 707^r, fol. 746^v–747^r.

folytatott háborúját. Akadt azonban Prágában a 16. század második felében egy izraelita bankár vagy helyesebben pénzember, akinek hitelezési tevékenysége már-már Samuel Oppenheimer³⁴ egy évszázaddal későbbi tevékenységéhez mérhető: Mordechai (Marx) Meisl.

Mielőtt az 1528-ban született prágai zsidó mint II. Rudolf hitelezője feltűnt volna, nem volt jellemző, hogy hitsorsosai közül bárki is az udvarral hitelügyletbe bocsátkozzék. Eltekintve azoktól a javaslatoktól, amelyek egyikét 1581 márciusában Abraham Scheichlin egy Wendl nevű zsidónak fejtette ki egyik levelében. Úgy vélte, hogy néhány százezer forint rendelkezésre állna, amit a császárnak néhány évre öt százalékos kamatra és a birodalmi városok biztosítékával kölcsön lehetne adni. Sajnos a javaslatról további információ nem áll rendelkezésre, így valószínű, hogy az üzlet nem jött létre.

A prágai zsidó, Meisl 1576-ban lett tag az öregek tanácsában, később pedig ennek a testületnek az elöljárója lett. Számos privilégiumot kapott II. Rudolftól, így például 1591-ben egy zsinagóga építésére is engedélyt kapott. Aztán egy évvel később engedélyezték számára, hogy adóslevél ellenében pénzt kölcsönözzön. Az uralkodótól 1593-ban feleségével egyetemben oltalomlevelet is kapott azért, hogy a keresztények rágalmaitól megvédje őket, és lehetővé tette számára, hogy a közösségen belüli hivatalát továbbra is önkéntesen viselje. Valamennyi privilégiumát megerősítették 1598-ban, és egy záradékot is hozzásatoltak, ami Meist feljogosította, hogy vagyonát szabadon továbbörökítse, mivel ő maga gyermektelen volt.

Meisl a forrásokban már az 1570-es és 1580-as években feltűnt mint hitelező. Mindazonáltal ekkor még csak viszonylag kis összegeket adott kölcsön a nála elzálogosított értéktárgyakra. Az Udvari Kamara 1581. július 1-jén tájékoztatta II. Miksa özvegét, Habsburg Máriát, hogy a Meislnél zálogba tett ezüst edényeket 3300 forintért kiváltották.³⁵

A prágai zsidó hitelezőnek azonban nem csupán az Udvarral voltak zálogügyletei. Az Udvari Kamara 1580. november 23-i bejegyzéséből tudjuk, hogy egy bizonyos Hans Christoph Litscher feljelentette egy rubintos tál zálogügye miatt. A kamara tanácsosai a Cseh Kamarához utalták az ügyet, hogy járjon el az ügyben, amelynek végkifejletét sajnos nem ismerjük.³⁶ A Lausitzban található oßeggi cisztercita kolostor apátja is tartozott Meislnak, ráadásul tartozását nem is egyenlítette ki haláláig. Ezért a prágai zsidó kérte

---

³⁴ SZAKÁLY (1971) 31–78.

³⁵ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 368a, Prot. Reg. Prag (1581) fol. 245^r.

³⁶ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 358, Prot. Exp. Prag (1580) fol. 422^r.

Cseh Kamara tanácsosait, hogy a soron következő ülésen határozatot hozzanak az ügyben.³⁷

A leginkább dokumentált esete azonban 1588–1589-ben történt. Meislnél egy bizonyos Sebald von Plawen négyszáz forintért elzálogosított ezüst edényeket és aranyláncokat. Pontosan nem tudjuk, miért – talán vita támadt az értékük körül –, ám az Udvari Kamara 1588. augusztus 30-án utasította ebben az ügyben a Cseh Kamarát, hogy felesküdtött szakemberekkel vizsgáltsa meg a fent említett értéktárgyakat.³⁸ A prágai kamarai tanácsosok szeptember 20-i jelentésükben (október 19-én került a protokollumba) jelezték, hogy a kért vizsgálat megtörtént, és az erről szóló dokumentációt megőrzi mindaddig, amíg Meisl ezt kéri.³⁹ Plawen azonban nem tudta visszafizetni a négyszáz forintot az esedékes időhatárig. Meisl ezért kérelemmel fordult 1589. április 8-án az Udvari Kamarához, hogy az ezüst edények hadd maradjanak nála.⁴⁰

A prágai zsidó pénzember azonban nemcsak zálogügyletekben foglalkozott ezüstneműkkel, hanem el is adott, egyebek mellett az udvar részére is. Erről tanúskodik Hans Rietmann udvari fizetőmester⁴¹ egy 1597. augusztus 9-i előterjesztése, amely szerint Meisl az ezüstedények márkájáért (ez hozzávetőlegesen 216 gramm volt) 15 és ½ tallért kért. Ez az összeg azonban nem állt rendelkezésére az Udvari Kamarának. Ezért arra utasították Rietmannt, hogy tárgyaljon a „beszállítóval”, és vegye rá, hogy addig legyen türelemmel a fizetést illetően, amíg a két következő sörfőzés után szedett forgalmi adót be nem szedik.⁴²

Meisl tehát a háborút megelőzően csak kisebb volumenű hitel- és zálogügyletekkel foglalkozott, ám ez a tendencia az 1590-es évek végén megváltozott, bár kisebb zálogügyleteivel ekkor sem hagyott fel. Jó példa erre Carlo Magno esete, aki 1601. március 12-én, tehát egy vagy két nappal Meisl halála előtt fordult négyszáz forint segélyért az Udvari Kamarához, hogy zálogát még az idős zsidó pénzember halála előtt kiválthassa.⁴³

Mint már említettem, hitelezési intenzitása és a kölcsönadott összegek volumene az 1590-es évek végén megváltozott, az összegek megemelkedtek. Ez – hasonlóan ahhoz,

---

³⁷ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 371, Prot. Exp. Wien (1582) fol. 74r.

³⁸ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 426, Prot. Reg. Prag (1588) fol. 204v.

³⁹ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 539, Prot. Exp. Prag (1601) fol. 139v–140r.

⁴⁰ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 430, Prot. Exp. Prag (1589) fol. 101v.

⁴¹ A Magyar Királyságban harcoló katonaság költségeinek kifizetésében időről időre az udvari fizetőmester (*Hofzahlmeister*) is részt vett. A tizenöt éves háború idején 1601–1605 között is jelentős összegeket utaltak ki az udvari fizetőmesteri (*Hofzahlamt*) hivatalból. Kenyeres István mutatott rá arra, hogy ez azért történhetett meg, mivel ekkor az udvari fizetőmester hivatalát Hans Unterholzer töltötte be, aki korábban felső-magyarországi fizetőmesterként tevékenykedett (KENYERES 2007, 100–101 és 2008, 221–238).

⁴² ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 504, Prot. Exp. Prag (1597) fol. 160r.

⁴³ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 430, Prot. Exp. Prag (1589) fol. 101v.

amit már a bécsi zsidókkal kapcsolatban említettem – összefüggött azzal, hogy az uralkodó pénzügyi forrásait ekkorra teljesen kimerítette az Oszmán Birodalom ellen vívott háború. Az 1597–1600 közötti években Meisl hozzávetőlegesen összesen 340 000 forintot hitelezett az uralkodónak a hadi kiadások fedezésére.⁴⁴ Ezek közül a legnagyobb tételt, 39 000 forintot még 1597-ben adott kölcsön.⁴⁵ A legalacsonyabb összeget – összesen ötezer forintot – pedig 1599-ben hitelezte. Ezt nem is az udvarnak adta kölcsön, hanem Johann Baptista Pezzen *Hauptmann*-nak,⁴⁶ aki a császárnak szolgáló egyik gyalogosegység felett parancsnokolt. Ám törlesztését egybe kívánta vonatni egy, az Udvari Kamarának nyújtott harmincezer forint értékű kölcsönnel.⁴⁷

A hitelügyletek megkötésénél, ahogyan ma is, meghatározták a lejáratí időt is, amit általában hetekben adtak meg. A leghosszabb egy húszhetes terminus volt 1598-ban, amikor harmincezer forintot adott kölcsön. A hitel átadásának időpontja július 8-a volt, míg a visszafizetés idejét Szent Katalin napjára, november 25-re tűzték ki.⁴⁸ Az is előfordult azonban, hogy napokban adták meg a hiteltörlesztés terminusát. Meisl 1598. március 6-án 22 000 forintot hitelezett az udvarnak, amit tizennégy nap visszafizetéssel vállaltak.⁴⁹ Általában tehát az Udvari Kamara tizenegy és tizenöt hét közötti időtartamra vett fel hitelt Meistől.⁵⁰ Ez azt jelenthette, hogy a Habsburg Monarchia királyságainak és tartományainak adójából, valamint a birodalmi rendek és más külföldi hatalmak (pápa és a spanyol király) kis mértékben, ám folyamatosan érkező segélyeiből képes volt, illetve lehetett a lejáratí időre vagy annak környékére előteremteni a hitelezővel kialakult összeget. A visszafizetésre azonban nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre.

Lássunk egy példát, amelyen keresztül bemutatható a hitelügyek rendezésének igen hosszú menete is! Geizkofler 1598 nyarán tizenhárom hétre húszezer forint

---

⁴⁴ HÖBL–STAUDINGER (2003) 254–257.

⁴⁵ ÖStA FHKA AHK SB GB Bd. 408, Ungarische Reihe (1597–1598) fol. 219^r; ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 516, Prot. Reg. Wien (1598) fol. 76^r.

⁴⁶ Johann Baptista Pezzen megbízatásait leginkább bátyjának, dr. Bartholomäus Pezzennek köszönhetette, aki 1587–1592 között a konstantinápolyi császári követséget vezette *orator* minőségben, majd *Reichshofrat*ként a prágai udvar legbefolyásosabb politikusai közé emelkedett. A dél-tiroli Brixen környékéről származó kismemesi család idősebbik testvérének segítségével az öccse igen fényes katonai karriert futott be. 1595-ben Karl burgai őrgróf regimentjének egyik *Hauptmann*jaként szolgált. Egy évvel később a Miksa főherceg vezette császári-királyi hadsereg *Obrist-Quartiermeister*e lett, majd leginkább a cseh rendek által megszavazott segélyekből felállítandó gyalogosok vezetésére kapott többször is megbízást. A katonai rátermettség hiánya azonban esetében komoly problémákat eredményezett. 1602-ben Pezzen regimentjének egy része megtagadta az engedelmességet, s elhagyta a számára kijelölt felső-magyarországi állomáshelyet. 1602. május 6-án Hans Leonhard von Jell által lefolytatott vizsgálat jegyzőkönyvéből kiderül, hogy a katonák gyakran jelezték, nem kívánnak az *Obrist* szolgálatában maradni. Ha pedig újra toborzásra kapna megbízást, nem állnának szolgálatába, inkább máshoz szegődnének el (BAGI 2011).

⁴⁷ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 522, Prot. Exp. Wien (1599) fol. 296^r; Bd. 527, Prot. Reg. Prag (1599) fol. 192^v.

⁴⁸ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 516, Prot. Reg. Wien (1598) fol. 191^v.

⁴⁹ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 516, Prot. Reg. Wien (1598) fol. 259^v.

⁵⁰ HÖBL–STAUDINGER (2003) 254–257.

kölcsönt alkudott ki Meislől, amelyet a birodalmi gyűlésen megszavazott adóból kívánt törleszteni. Sőt a visszafizetésre kötelezettséget is magára vállalta.⁵¹ A birodalmi fillérmester az Udvari Kamarához július 16-i dátummal írt levelében azt kérte a kormányzserv elnökétől, hogy a szokásos elismervényt állíttassa ki a számára.⁵² Geizkofler 1599. február 15-i előterjesztéséből világossá válik, hogy a pénzt még nem fizették vissza, sőt a kamatait sem. A protokollumbejegyzésből kiderül ugyanis, hogy Meisl be akarta hajtani az 1238 forint 1 krajcárt. A birodalmi fizetőmester a hitelszerződésről az elismervényt át is adta az udvari fizetőmesternek.⁵³ Az Udvari Kamara pedig átvette Geizkofler kötelezettségvállalását.⁵⁴ Az udvari kormányzserv elnöke, Ferdinand Hofmann április 10-én ígervényt adott ki Meislnek, hogy az adott hónap 28-ig kifizeti a húszezer forintot.⁵⁵ A helyzet azonban júliusra sem oldódott meg. Rietmann tájékoztatta az Udvari Kamarát, hogy elszámolt a prágai zsidó pénzemberrel a még ki nem fizetett pénzek és kamatok miatt. Geizkofler pedig egy június 30-i levelében mentegette magát amiatt, hogy Meisl húszezer forintját még nem fizették vissza.⁵⁶ Végül a hitelt kifizették a Württembergi Hercegségben beszédett töröksegélyből, ahogyan ez az 1600. február 21-i és a 27-i protokollumbejegyzésből kiderül.⁵⁷

Nem ez volt természetesen az egyetlen eset, amikor az udvar késett a kölcsönbe felvett pénz visszafizetésével. Az Udvari Kamara 1599. április 6-án tájékoztatta Rietmannt, hogy a harmincezer forintos hitel visszafizetését az eredetileg megbeszélt május 14-ről június 30-ra tolták el.⁵⁸

Az Udvari Kamara Rietmannt az esetek döntő részében csak arra utasította, hogy elszámolásának kiadási tételei közé jegyezze be a hitel már kifizetett kamatát.⁵⁹ Meisl ugyanis a hiteleit az úgynevezett *Judenziinsre*, azaz zsidó- vagy uzsorakamatra adta ki, amely egy évre 24,8%-nak felelt meg. Az így befolyt pénz összértéke meghaladta a 26 000 forintot.⁶⁰ Az is előfordult azonban, hogy az udvar hitelt, azaz ebben az esetben inkább kamatot, hitellel törlesztett. Az 1599-es évben azonban már ennek előteremtése is

---

⁵¹ Hasonló ígervényt adott Meislnek 1598. július 22-én Ferdinand Hofmann és Seifried Christoph Breuner, hogy a tőle tizenöt hétre felvett 20 000 forint hitelt október 30-ig kifizetik (ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 516, Prot. Reg. Wien, 1598, fol. 213^r).

⁵² ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 514, Prot. Exp. Prag (1599) fol. 50^v.

⁵³ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 522, Prot. Exp. Wien (1599) fol. 185^r; Bd. 527, Prot. Reg. Prag (1599) fol. 30^r.

⁵⁴ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 527, Prot. Reg. Prag (1599) fol. 30^r.

⁵⁵ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 527, Prot. Reg. Prag (1599) fol. 76^v.

⁵⁶ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 522, Prot. Exp. Wien (1599) fol. 235^v, fol. 290^r.

⁵⁷ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 531, Prot. Exp. Wien (1600) fol. 37^r; Bd. 535, Prot. Reg. Prag (1600) fol. 51^r; HÖBL–STAUDINGER (2003) 255–256.

⁵⁸ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 527, Prot. Reg. Prag (1599) fol. 78^v.

⁵⁹ HÖBL–STAUDINGER (2003) 254–257.

⁶⁰ HÖBL–STAUDINGER (2003) 257.

komoly kihívást jelentett a kamarai tisztviselők számára. Az udvari fizetőmester július 10-én azt az utasítást kapta az Udvari Kamarától, hogy egy elismervény ellenében Meislnek fizessen 1020 forintot, 32 krajcárt és 2 fillért. Az összeget pedig egy prágai zsidó pénzembertől felvett hitel kézhezvételét követően kapott kölcsönből kellett fedezni.⁶¹

Összehasonlítva a többi zsidó vagy keresztény hitelezővel, a Meisl által kölcsönadott igen magas összeg magyarázta azt a különleges státuszt, amelyet II. Rudolfnál élvezett. A pénzt a császár elsődlegesen háborús célokra használta. Az arra való hajlandóság, hogy a hiteleket az udvar oly magas kamatra felvegye, mutatja, milyen pénzügyi válságban volt a Habsburg Monarchia ezekben az években.

Felmerül a kérdés, mi történt Meisl vagyonával halála, azaz 1601. március 13. vagy 14. után. A halála előtt készített végrendelete szerint közel 85 000 forintot különböző személyekre hagyott, míg ingóvagyonára és készpénze megmaradt része két unokaöccsére szállt volna. A császár azonban egyszerűen lefoglalta az általa hátrahagyott vagyont, 516 240 forintot. Az összeg nagysága egyébként azt is jelenti, hogy Meisl a háború évei alatt is kiterjedt és jövedelmező pénzügyi tevékenységet, hitel- és zálogügyleteket folytatott (gondoljunk csak az ezüstedények eladására, Pezzen hitelére vagy Magno zálogára). Ezt az eljárást hamarosan egy szakvéleménnyel igazolták, amely által mind a zsidók pénzüzleteinek, mind a tartományi rendtartásnak ennek ellentmondó passzusait és szokásait, mint ahogyan Meisl azon jogát is, miszerint a vagyonát szabadon átöröközheti, semmissé tették. Ennek értelmében a gyermektelenül meghalt izraeliták javai a cseh királyra szálltak automatikusan.⁶² Meisl megmaradt vagyonával kapcsolatos ügyek pedig egészen 1612-ig nyomon követhetőek.⁶³

Összefoglalás

Összefoglalásként megállapítható, hogy a Habsburg Monarchia zsidó lakossága, Samuel Oppenheimert megelőzően is kivette a részét vagy kényszerből, vagy önkéntesen az uralkodó Oszmán Birodalom ellen vívott háborújának terheiből. A bécsi izraelita közösség az előbbi kategóriába tartozott. 1595–1596 fordulóján kicsikartak tőlük egy szerény, hatezer forintos hitelt, amivel kezdetét vette az a „körfogás,” amelyet leegyszerűsítve a következőképpen írhatunk le: egyre magasabb pénzügyi követelések az Udvar részéről, a zsidók kifogása, miszerint nem tudják a kívánt összeget

---

⁶¹ ÖStA FHKA AHK HFÖ Bücher Bd. 527, Prot. Reg. Prag (1599) fol. 141^r.

⁶² HÖBL–STAUDINGER (2003) 257.

⁶³ Ld. az 1601. május és 1612. december közötti bejegyzéseket a Documenta Rudolphina névmutatójában (s.v. Mordechai Marcus Meisel J. zu Prag).

összegyűjteni, valamint az elűzésükkel való fenyegetések az alsó-ausztriai tartományi adminisztráció részéről.

Ezzel szemben Mordechai (Marx) Meisl lelkesen hitelezett az uralkodónak. Pénzügyi lehetőségei az udvarnál privilegizált pozíciót biztosítottak számára haláláig. Ugyanakkor a zsidó közösségen belül is a nagyra becsült személyek közé tartozott. A tiszteletet nem csak az udvarnál elért különleges helyzetével, hanem mindenek előtt a közösségéért tett szolgálatokkal vívta ki magának. A császár a tőle felvett hiteleket elsődlegesen háborús célokra használta. Az pedig, hogy az Udvari Kamara hajlandónak mutatkozott, hogy a kölcsönöket az említett magas kamatra felvegye, mutatja, milyen pénzügyi krízisben volt a Habsburg Monarchia ezekben az években.

Rövidítések

Documenta Rudolphina = Kaiser Rudolph II. und seine Welt (honlap), copyright © 2009

Manfred Staudinger: <http://documenta.rudolphina.org> (megnyitva: 2017. aug. 1.).

FA AFA HR Akten = Feldakten, Alte Feldakten, Hauptreihe Akten.

FHKA AHK = Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer.

SB GB = Gedenkbücher.

HFÖ = Hoffinanz Österreich.

HHStA MEA RTA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichsarchiv, Mainzer Erzkanzlerarchiv, Reichstagakten.

KA = Kriegsarchiv.

NÖHA W 61/C/43/A = Niederösterreichische Herrschaftakten, W 61/C/43/A Wien
Städtische Verwaltung: Juden (1525–1619).

ÖStA = Österreichische Staatsarchiv (Bécs).

ZSt HKR HR Bücher = Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Hauptreihe Bücher.

ZSt HKR Prag Akten = Zentralstellen, Prager Hofkriegsrat, Akten.

ZSt HKR SR Best Akten = Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Sonderreihe, Bestellungen und Vormerkprotokolle, Akten.

Hivatkozott művek

BAGI Zoltán Péter (2002) Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés hadügyi végzései, *Aetas* 17:1, 5–14.

BAGI Zoltán Péter (2011) *A császári-királyi mezői hadsereg a tizenöt éves háborúban: Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek* (Budapest: Históriaantik).

BOG, Ingomar (1971) Türkenkrieg und Agrarwirtschaft: Einführung in die Probleme der Heeresversorgung und der Kriegsfinanzierung vor allem in Österreich unter der Enns und seinen Grenzlandschaften im 16. und 17. Jahrhundert. In: Othmar Pickl, szerk., *Die wirtschaftlichen Auswirkung der Türkenkriege: Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposiums zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas* (Graz: Lehrkanzel für Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Graz) 13–26.

- DOMKE, Waldemar (1882) *Die Viril-Stimmen im Reichs-Fürstenrath von 1495–1654* (Boroszló: Koebner).
- EDELMAYER, Friedrich, Maximilian LANZINNER és Peter RAUSCHER, szerk. (2003) *Finanzen und Herrschaft: Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert* (München: Oldenbourg).
- GEÖCZE István (1894) Hadi tanácskozások az 1577-ik évben, 1–2. rész, *Hadtörténelmi Közlemények* 7, 502–537 és 647–673.
- HEISCHMANN, Eugen (1925) *Die Anfänge des Stehenden Heeres in Österreich* (Bécs: Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst).
- HÖDL, Sabine és Barbara STAUDINGER (2003) „Ob mans nicht bei den juden [...] leichter und wolfailier bekommen müege?” Juden in den habsburgischen Landern als kaiserliche Kreditgeber (1520–1620). In: EDELMAYER et al. (2003) 246–269.
- KENYERES István (2007) A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az udvari pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623: Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez, *Levéltári Közlemények* 78:2, 85–138.
- KENYERES István (2008) Hans Unterholzer felső-magyarországi fizetőmester és ismeretlen számadásai (1594–1602). In: Krász Lilla és Oborni Teréz, szerk., *Redite ad cor: Tanulmányok Sabin-Tóth Péter emlékére* (Budapest: ELTE Eötvös) 221–238.
- KOLLER, Leopold (1990) *Studien zur Reichskriegsverfassung des Heiligen Römischen Reiches in der Neuzeit* (doktori dissz., Bécs: Bécsi Egyetem).
- LANZINNER, Maximilian (1993) *Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht).
- MÜLLER, Johannes (1900) *Die Verdienste Zacharias Geizkoflers um die Beschaffung der Geldmittel für den Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II.* (Augsburg: Szerző) 251–304.
- MÜLLER, Johannes (1901) Der Anteil der schwäbischen Kreistruppen an dem Türkenkrieg Kaiser Rudolf II. von 1595 bis 1597, *Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg* 28, 155–262.
- MÜLLER, Johannes (1938) *Zacharias Geizkofler 1560–1617* (Baden bei Wien: Rohrer).
- NIEDERKORN, Jan Paul (1993) *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)* (Bécs: VÖAW).
- PÁLFFY Géza (2000) *A tizenhatodik század története* (Budapest: Pannonica).
- PÁLFFY Géza (2001) A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: Petercsák Tivadar és Berecz Mátyás, szerk., *Végyár és ellátás* (Eger: Heves Megyei Múzeumi Szervezet – Dobó István Vármúzeum és Budapest: Mondat) 183–219.
- PÁLFFY Géza (2003) Der Preis für die Verteidigung der Habsburgmonarchie: Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: EDELMAYER et al. (2003) 20–44.
- RAUSCHER, Peter (2003) Kaiser und Reich: Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkriegs“ (1548–1593). In: EDELMAYER et al. (2003) 45–83.
- SCHULZE, Winfried (1978) *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert: Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer auereren Bedrohung* (München: Beck).
- SIGELEN, Alexander (2009) *Dem ganzen Geschlecht nützlich und rühmlich: Reichspfennigmeister Zacharias Geizkofler zwischen Fürstendienst und Familienpolitik* (Stuttgart: Kohlhammer).
- SZAKÁLY Ferenc (1971) Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatására. In: Scheiber Sándor, szerk., *Magyar-ésidő oklevéltár: Monumenta Hungariae Judaica*, 14. köt.: 1742–1769 (Budapest: MIOK) 31–78.
- SZÁNTÓ Imre (1980) *A végyári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon, 1541–1593* (Budapest: Akadémiai).

- SZEKFŰ Gyula (1929) *A tizenhatodik század* = Hóman Bálint és Szekfű Gyula, *Magyar történet*, 4. köt. (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda).
- SZEKFŰ Gyula (1935) *A tizenhatodik század* = Hóman Bálint és Szekfű Gyula, *Magyar történet*, 4. köt. (3. kiad. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda).
- WINKELBAUER, Thomas (2003) *Ständefreiheit und Fürstenmacht: Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, 2 köt. (Bécs: Ueberreuter).